

İslam Sosyolojisi:

Tarihsel ve Çağdaş Birikimin
Değerlendirilmesi

Doç.Dr. KADİR CANATAN

BEYAN YAYINLARI
İSTANBUL 2005,
208 S., 14X21 cm,
ISBN: 975473352X

Bugüne anlam katan en büyük sermaye şüphesiz geçmişe varis olmaktır. Nitekim geçmiş, bir ayna gibi kendine yansıyanı olduğu gibi aktarırken, eksiklikleri, yerine oturmamışlıkları, çarpıklıkları da aktararak yaşanan zamana dair çok önemli bir mesaj verir aslında insana; “var olan” ı görürken, var olanın yoksunluklarından “olması gereken”e açılan bir kapı niteliği taşır gerçekte.

Kavramların, değerlerin, anlamların, algıların iç içe geçtiği, sarmaş dolaş hallerde “öz” ün, “öz”de olanın, hülasa “özgü” olanın yere kapaklandığı sair demlerde, geçmiş fazlalıklarından arındırılmamış bir elmas değerinde köşede öylece dururken elinin ulaşamadığına, ulaşıp ustaca tutamadığına, tutup da tanıyamadığına öykünmek makul bir terennüm olmaktan çok çok öte bir şuur rehaveti olsa gerek. Fakat, ortada değeri fark edilip, sahiplenilmesi gereken bir mücevher durunca akl-ı selim ile ona giden

yola düşerken hâsıl olacak zahmetten, zahmeti rahmete dönüştürecek gayretten imtina etmeden yola koyulmanın gerekliliği de aşikardır şüphesiz.

Kadir Canatan’ın İslam dünyasındaki çağdaş sosyolojik çalışmalara ilişkin eksiklikleri dile getirdiği, özgülükten yoksun ve Batı’yı taklitten öteye geçemeyen yaklaşımlara dair eleştirilerini içeren dahası bu handikaplardan kurtulmaya dönük mevcut İslam sosyolojisi bakiyesini de ortaya koyduğu ve kıyaslamalar yaparak konuya ilişkin çağdaş tartışmalara değindiği “İslam Sosyolojisi” adlı eseri “öz”de olanı “söz”e dökme çabasının önemli bir ürünü mesabesinde. Kitap, İslam sosyolojisi konusunda “geçmişle bugün arasında yaratılmış olan düşünsel kopukluğu giderme” amacına hizmet etme düşüncesiyle kaleme alınmış değerli bir eser niteliği taşıyor.

Söz konusu kopukluğun fikrîsel düzlemdeki muhtemel menfi yansımaları hesaba katıldığında, geçmişin bakiyesinden faydalanmadan bugüne ve geleceğe düşülecek notların altında hep bir boşluğun hissedilmesi ve bu boşluk hissini yeni tehlikeleri beraberinde getirecek olması yazarın bu hizmeti amaç edinmesini oldukça manidar kılmaktadır.

Genel olarak beş bölümden oluşan kitabın ilk bölümü “İslam’da Toplumsal Düşüncenin Temelleri ve Tarihsel Gelişimi” olarak genel bir başlık altında detaylandırılıyor. Yazar bu bölümde; toplumsal ıslahat fikri gibi Batı’da sosyolojinin bilimsel bir disiplin olarak doğup gelişimine etki eden düşüncelere yer veriyor, ardından İslam geleneğinde sosyal bilim etkinliğinin nasıl neşet ettiğine yönelik olarak, bu gelenek içerisindeki bilim sınıflamalarını ele alıyor. Bu bağlamda, biri İslamî gelenekteki uzmanlaşma ile diğeri de yabancı kültürel etkiler ve tercüme yoluyla aktarılan Yunan düşüncesinin ürünü niteliğinde iki tür temel sınıflama çerçevesinden söz ediyor. İslam geleneğindeki bilim sınıflamalarında yer verilen ilk isim; sınıflamasında yabancı kültürel etkilerin açıkça görüldüğü Havarizmî’dir (öl.863). Bunu takiben ünlü İslam düşünürü Farabi’nin (870-950) “İhsa ül-Ulum” adlı eserinde yer alan ve toplum bilimlerini ilk kez bağımsız bir kategori olarak sunan sınıflamasına değiniliyor. Farabi’nin toplum bilimlerini bağımsız bir kategori olarak sınıflamasının sosyal bilimler tarihi açısından taşıdığı önem ve tercüme yoluyla sağlanan Batı üzerindeki etki, bu bölümün altı çizilmesi gereken notları arasında yer alıyor. Bilimler sınıflaması başlığı

altında yer verilen bir diğer İslam düşünürü olan Gazali'nin (1058-1111) "akli bilimler" ve "dini bilimler" temelinde katı bir ikileme oturtarak yaptığı bilim sınıflamasının, akli ilimlerin geri plana itilerek İslam dünyasında bilimsel gelişmeye olumsuz etki eden bir tavra dönüştüğü gerçeği yine bu kısımdaki önemli saptamalardan biri. Ayrıca Gazali'nin bilim sınıflamasında "tasavvuf"un dinî bilimler kategorisinde zikredilmesiyle geleneksel-muhafazakâr dini zümreler çerçevesinde bu disiplinin meşruiyet kazanmasına yol açması da akılda yer eden hususlardan.

İslamî gelenekteki bilimler sınıflamasında son olarak yer verilen önemli isimlerden biri de İbn Haldun'dur. Kitapta İbn Haldun'un Gazali sınıflamasını geliştirip bu sınıflamaya üçüncü bir kategori olarak eklediği; tarih, siyaset, sosyoloji ve ekonomi bilimlerini de bu muhtevaya dahil edip "yeni bilimler" diye nitelendirdiği birikimle İslam sosyal düşünce geleneğine gerçek anlamda "yenilik" olarak değerlendirilebilecek bir boyut kazandırdığına vurgu yapılıyor.

Birinci bölümde bilimler sınıflaması dışında, İslamî fikriyatta sosyal düşüncenin gelişimini ortaya koymak maksadıyla; fıkıh, kelim, felsefe ve tasavvuf olmak üzere dört geleneğin sosyal düşünce ile ilişkisi kıyaslamalı şekilde, derin bir perspektifle ele alınıyor. Bu dört gelenek içerisinde fıkıhtaki kurumsallaşmanın ve içtihat kapısının kapanmasının sosyal düşünce üretiminde duraklamaya neden olmasından, Kelam geleneğindeki çeşitli konularda farklı toplumsal tavır alışların taşıdığı anlamlara kadar birçok hususta orijinal değiniler, bölümün göze çarpan notları arasında. İlk bölümde son olarak yukarıda bahsi geçen isimler dışında; Birunî (973-1051), Maverdî (974-1058), Nizamü'l Mülk (1017-1091), İbn Bâcce (öl. 1138), İbn Tufeyl (öl. 1185), İbn Rüşd (1126-1198), İbn Teymiyye (1263-1328) gibi İslam sosyal düşüncesinde etkili olmuş düşünürler ve yapıtlarına yer verilerek ilgili konu bağlamında farklı değerlendirmeler yapılıyor.

Kitabın ikinci bölümünde "Farabi sosyolojisi" detaylandırılarak ele alınıp önemli kavram ve değerlendirmeler anlaşılır bir düşünce metaforu içinde sunuluyor. Yazar, Farabi sosyolojisinin temel kavramsallaştırmalarından olan "Erdemli toplum ve karşıtları"nı ele alırken konuyu günümüz çağdaş liberal ve kapitalist toplumları özelinde de değerlendiriyor ve mevcut seküler formların Farabi'nin erdemli top-

lumuna dair hangi değerleri dışladığına vurgu yapıyor. Ayrıca yazar, düşünürün; güç, ideoloji, çatışma gibi olgulara yüklediği anlamlardan hareketle onu "işlevselci sosyoloji"nin temsilcisi olarak nitelendiriyor.

Üçüncü bölüm ise sosyal bilim geleneğinde çok önemli bir yere sahip olan İbn Haldun ve önemli eseri "Mukaddime"ye ilişkin olarak kaleme alınmış. Gerek "umrân" kavramının taşıdığı anlam mecrası, gerekse metodolojik tutumunun getirdiği yeniliklerle İslam sosyolojisine yeni bir soluk getiren İbn Haldun'un sosyolojik tahlili bu bölümün içeriğini oluşturmaktadır. Yazarın, ünlü düşünürün, umranda siyasetin gerekliliğine ilişkin fikirleri çerçevesinde "aklî siyaset" ve "dînî siyaset" ayrımına dair günümüz din-devlet ilişkileri özelinde "laiklik" kavramı açısından yaptığı güncelleme önemlidir. Bu bağlamda yazar, İbn Haldun'un "aklî siyaset" ten kastının bugünkü "laik siyasetin" karşılığı olduğunu belirtiyor.

Dördüncü bölümde ise İslamî sosyal düşünceye büyük katkılar yapmış olan bu iki önemli düşünürün sosyolojik yaklaşımları "ontolojik, sosyolojik ve epistemolojik/metodolojik" olarak üç temel düzlemde birbiriyle kıyaslanıyor.

Ontolojik temelde her iki düşünür de evreni genel yasalara göre işleyen determinist bir sistem olarak görürken, sosyolojik olarak "organizmacı" bir toplum anlayışını başlangıç noktası olarak kabul etmektedirler. İki düşünür arasındaki en önemli farkın toplumsal yaşamın nasıl düzenleneceği hususunda olması, yazarın kıyaslamasıyla İbn Haldun'un modern sosyolojinin argümanlarına daha yakın bir bilim anlayışı geliştirmiş olması kabulünü beraberinde getiriyor.

Kitabın son bölümü yazarın "Çağımızda Bilimde Yeni Arayışlar Çerçevesinde İslam Sosyolojisi" tartışmaları üzerine yaptığı değerlendirmelerinden oluşuyor. Şüphesiz bir düşüncenin anlaşılır kılınabilmesinin ön şartı, kavram ve ifadelerle ilişkin bulanıklığı gidermek, doğru algıya ulaştıracak anlaşılabilir bir kavramsallaştırmaya kapı aralamaktır. İşte bu gerçekliğin izinde, yazarın son bölümde ilk yaptığı şey, "İslam Sosyolojisi" tabirinin düşünsel arka planını ortaya koymak oluyor. İlk kez İranlı sosyolog Ali Şeriatî'nin kullandığı İslam sosyolojisinin sıradan bir din sosyolojisi olmadığı hususu "İslam

sosyolojisi”, “İslamî sosyoloji” ve “İslamcı sosyoloji” kavramlarına ilişkin kıyaslamalı bir değerlendirmeyle sunuluyor. Bu son bölümde İslam sosyolojisinin Batı sosyolojisine alternatif, beklentileri karşılayan bir sosyoloji olma serüvenindeki entelektüel tartışmalarda rol oynamış üç önemli düşünür: Ali Şeriatî, Seyyid Hüseyin Nasr ve İsmail Raci Farukî'nin anahtar kavramlarına başvurularak yine kitabın genelinde olduğu gibi kıyaslamalı bir analiz yapılıyor. Bu noktada İsmail Raci Farukî'nin eğitim sistemine dönük eleştirilerine binaen “Bilginin İslamlaştırılması” olarak ifadelendirdiği yaklaşımlar çerçevesinde sistem sorunlarının çözümü projesine ilişkin özgün çözüm önerileri sunulurken, çözüme dair yaklaşımlar, yazar tarafından bizzat düşünürün kavramlarıyla yeni bir desene oturtuluyor.

Beşinci bölümün sonunda ise kitaptaki düşünsel performansı tetiklercesine, İslamî bilim ve sosyoloji tartışmalarına dâhilî ve haricî eleştirilere çeşitli isimler özelinde yer veriliyor ve mevcut mirasın değerlendirilmesi gerektiğine dair gerekçeler makul bir çerçevede çizilerek sunuluyor. Kitabın bütüncül yapısı dâhilinde tartışılan merkez kavramın “İslamî” ve “İslamcı” sosyoloji olduğunun yazar tarafından özellikle vurgulandığı sonuç kısmında ise kitapta bahsi geçen tüm projelerin gerçekleştirilmeyi hedeflediği üç temel gayeye yer veriliyor. Batı geleneğine alternatif olabilecek, İslamî bir perspektife oturtulmuş, İslamî gelenekteki entelektüel mirası sahiplenme ve geliştirme düşüncesine dönük bir İslam sosyolojisi oluşturma girişiminin yol haritasını oluşturmak. Yazarın tabiriyle ilk adım olarak bu kitap, bu alandaki monotonluğa eleştirel gözle bakan aynı zamanda da çözüme dair cümleler sıralayan niteliğiyle okunmaya ve üzerinde düşünmeye değer. Yazarın, belki de bir nevi temenni niteliğinde dile getirdiği “bu alanda daha pek çok çalışma yapılması gerektiği” gerçeğini bir vazife bilecek akademisyen ve fikir insanlarına ihtiyaç bulunduğu ya da mevcut bakış açılarının yeni bir bilinçle entelektüel bir yenilenmeye doğru evrilmesi gerektiği hususu, sonuç kısmında verilen önemli mesajlar arasında. Düşünsel yoğunluğundan taviz vermeden, anlaşılır bir üslupla kaleme alınan kitap, konu bütünlüğü ve sistematigi ile de oldukça başarılı ve kullanışlı bir özellik taşıyor. ■

Fatma ÇAKMAK

Mukaddime

Klasik Sosyal Bilimler Sözlüğü

Doç.Dr. KADİR CANATAN

RASYO YAYINLARI
İSTANBUL 2009,
496 S., 13.5X21 cm,
ISBN: 6055658052

Kadir CANATAN'ın kaleminden çıkan bu eser*, İbn Haldun'un gerek yurt içinde gerekse yurt dışında hakkıyla ilgi görmemesinden ve ülkemizde klasik eserler üzerine yeterli incelemelerin olmamasından ilham almıştır.

Yurt dışında örneklerine sık sık rastlanan düşünürler, sosyologlar, bilim adamları, teologlar için hazırlanmış hususi sözlüklere neredeyse dilimizde hiç rastlanmamaktadır. Bu açığı ortadan kaldırmak isteyen yazar, önemli bir mihenk taşı olarak bu eseri kaleme almıştır.

Eser, klasik bir sosyoloji sözlüğünden farklı olarak “Mukaddime'nin” temel kavramları çerçevesinde oluşturulmuş bir kaynak kitabıdır. Bu sözlük vesilesi ile “Mukaddime” çerçevesinde bir sosyal bilim anlayışı geliştirilmesine katkıda bulunulması umulmaktadır.

Bu sebeple yazar, kitabına ayırdığı ilk bölüm olan “Mukaddime Okumalarına Giriş” kısmında okuyucuya “Mukaddime”nin genel yapısı, yazılışı, yapısal analizi ve bölümleri hakkında özet bilgiler sunmaktadır. Özellikle tarih, ekonomi, coğrafya, sosyoloji, siyaset bilim, bilgi ve eğitim sosyolojisi başlıkları altında İbn Haldun’un görüşlerini inceleyen yazar, bu bölümün sonuç kısmında ise İbn Haldun’un bütüncül/holistik sosyal bilim anlayışını vurgulamış ve “Mukaddime”nin betimleyici/tasvir edici, nedenselci, argümantatif ve makro perspektif özelliklerini belirtmiştir. Yine bu bölümde “Mukaddime”nin tarihsel ve güncel gözlem, mantıksal karşılaştırma, arkeolojik bulgular ve başka kaynaklara atıf gibi usülleri/yöntemleri kullandığını da belirtmiştir.

Yazar tüm bu bölümlemelerin neticesinde İbn Haldun kaynaklı bütünlüklü sosyal bilim anlayışının önemi üzerinde durmaktadır. Bütünlüklü sosyal bilim anlayışı, özellikle pozitivizmin etkisiyle atomizasyon sürecine uğramış ve bilimler üzerinde tek tek ihtisaslaşmanın getirdiği bütün üzerinde fikir beyan edememe yani bilim adamlarının bir düşünür kabul edilmemesine İbn Haldun örneği ile bir tepkidir. Yazara göre bilimlerdeki bu parçalanmayı aşmanın tek yolu bütünlüklü bir sosyal bilim anlayışını yani farklı farklı disiplinler olarak kabul edilen tarih, sosyoloji, coğrafya, ekonomi, siyaset, eğitim vb. toplum ve insanı ilgilendiren disiplinlerin bir arada harmanlanması ve belli bir insicam içerisinde yorumlanmasıdır. Örneğin İbn Haldun sosyal bilimlerin tüm alanları ile ilgili dolaylı ya da doğrudan belli bir yöntem etrafında fikirlerini beyan etmiş ve olgunlaştırmıştır. Toplumu öncelikle tarihi ve coğrafi bir gerçeklik olarak kabul etmiş, tarih ve coğrafyayı bir temel olarak ele almış, bu temel üzerine toplumsal değişimleri vurgulamış, netice olarak da mevcut toplumsal yapı ve ilişkileri tüm açılardan incelemiştir. Yani İbn Haldun pratik ve gerçeklikten ilham alarak teorik bir bütünselliğe ulaşmış, insan ve toplumu tüm yönleri ile açıklayabilecek bir yöntem benimsemiştir. Bu da bize yazarın kelimenin tam anlamıyla İbn Haldun’u sosyal bir filozof olarak incelediğini göstermektedir.

İkinci bölüm olan “Mukaddime’nin Bölümleri ve Temel Önermeleri” kısmında ise yazar, “Mukaddime”ye bir zihinsel hazırlık başka bir deyişle zihnimizde “Mukaddime”nin anlaşılmasına katkı

sağlayacak bir şema oluşturmak ve okumayı kolaylaştırmak için her bir bölümü temel önermelerle ortaya koymuştur. Altı bölüm halinde yer verdiği önermelere günümüz sosyal bilim disiplinlerinin adlarını koyarak “Mukaddime”nin günümüz ile olan irtibatının da kurulmasına imkan sağlamıştır.

Bir sonraki bölümde ise yazar, kitabın ana konusu olan “Sözlük” kısmına yer vermiş ve sözlükteki kavramların tespitinde iki yöntem kullanmıştır. İlki doğrudan doğruya “Mukaddime” de İbn Haldun’un kullanmış olduğu terimlerdir. İkincisi ise İbn Haldun’un “Mukaddime” de doğrudan kavramlaştırmadığı, konu olarak işlediği meselelerin kavramsallaştırılmasıdır. Şüphesiz ki böyle bir anlayış yalnızca İbn Haldun’u anlamak ya da anlatmak değil aynı zamanda günümüz açısından yeniden inşa etmektir. Bu da bize İbn Haldun perspektifinde bir sosyoloji yapmanın kavramsal temelini sağlamaktadır.

Unutulmaması gereken en önemli noktalardan bir tanesi de her türlü anlama ve kavramsallaştırma bir yorumlama süreci olduğu için, yazar da, bu sözlüğü oluştururken yalnızca İbn Haldun’un “Mukaddime” de verdiği tanımlara bağlı kalmamış aynı zaman da kavramlar üzerinde yorum da beyan etmiştir.

Diğer bölümde ise yazar, İbn Haldun üzerine araştırma yapmak ya da detaylı bilgi edinmek isteyen okuyucular için, “Telif ve Tercüme Kitaplar”, “Yüksek Lisans, Doktora Tezleri” ve “Makaleler”e yer vermiş, son bölümde ise sözlüğün daha fonksiyonel kullanılabilmesi için “Kavramlar Dizini”ni sunmuştur.

Sonuç olarak yönlendirici ve kılavuz niteliğinde bir eser olan “Mukaddime Klasik Sosyal Bilimler Sözlüğü” Mukaddime’ye dayalı olarak sosyal bilimlerde yer alan kavramların tekrar gün ışığına çıkarılması ve bu kavramların perspektifinde sosyal bilimlere yeni bir bakış açısı getirme hedefini gütmüştür.

* Dilimizde bulunan Zakir Kadiri Ugan, Turan Dursum ve Süleyman Uludağ çevirilerinden yararlanılmış olsa da yazarın asıl faydalanmış olduğu kaynak Süleyman Uludağ tercümesi olan Mukaddime’dir. ■

Burcu GEDİKLİ